

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2015 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2015

1

Vilnius 2016

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2015

1

Vilnius 2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ARCHYVŲ SAUGYKLOSE

UGNĖ MARIJA ANDRIJAUSKAITĖ

LITUANISTINIAI DOKUMENTAI TARPTAUTINIO SOCIALINĖS ISTORIJS INSTITUTO AMSTERDAME ARCHYVUOSE

Lietuvos ir pasaulio lietuvių istorijs tyrimams naudingi šaltiniai pasklidę plačiai. Be tokių įprastų vietų kaip valstybės, įvairių organizacijų ar asmeniniai archyvai, jų galime atrasti ir gana netikėtose vietose. Viena jų – Nyderlanduose, Amsterdame esantis Tarptautinis socialinės istorijs institutas (IISG) bei turtingas jo archyvas.

Instituto įkūrimas siejamas su olandų ekonomikos istoriku Nikolu W. Posthumusu (Nicolaas W. Posthumus), kuris XX a. antrame–trečiame dešimtmetyje ėmė rinkti ir saugoti įvairius dokumentus, naudingus ekonomikos istorijs tyrimams. Iš šių dokumentų buvo suformuotas Nyderlandų ekonomikos istorijs archyvas (NEHA). Be ekonomikos istorijs šaltinių, N. W. Posthumusas rinko ir dokumentus, susijusius su darbo istorija bei Olandijs darbo judėjimu. Ketvirtajame dešimtmetyje iškilo poreikis atskirti pastaruosius dokumentus ir suformuoti atskirą archyvą. Tai paskatino įvykiai Europoje, kai atėjus į valdžią autoritariniams režimams kilo grėsmė ne tik įvairių politinių organizacijų nariams, bet ir tų organizacijų dokumentams, ypač SSRS ir Vokietijoje. Todėl siekiant rinkti ir išsaugoti vertingus šaltinius, 1935 m. lapkritį buvo įsteigtas Tarptautinis socialinės istorijs institutas¹.

Bene svarbiausia institute saugoma medžiaga į jį pateko ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje. Tarp šių dokumentų – Karlo Markso ir Frydricho Engelso dokumentai, tarp jų – ir K. Markso „Kapitalo“ rankraštis. Čia buvo slapta atvežti ir Michailo Bakunino

¹ History of the IISH. Prieiga per internetą: <<http://socialhistory.org/en/about/history-iish>> [žiūrėta 2015 04 24].

rankraščiai, Rusijos menševikų ir socialistų revoliucionierių dokumentai; prieš pat Ispanijos pilietinio karo pabaigą į Amsterdamą atvežti CNT² (Nacionalinė darbo konfederacija) ir FAI (Iberijos anarchistų federacija) dokumentai³.

Šiuo metu IISG archyve saugoma per 4000 fondų ir 17 km dokumentų apie socialinius ir emancipacinius judėjimus. Tarp jų įvairių tarptautinių organizacijų fonduose galima rasti ir šaltinių Lietuvos istorijos tyrimams. Taip pat archyve saugomi du atskiri iš Lietuvos kilusių asmenų – Martyno Gudelio ir Vlodo Stankos – fondai.

Archyvo dokumentai yra skaitmeninami, o dažniausiai naudojamų fondų dokumentus galima pasiekti internetu⁴. Šiuo metu prieinamas suskaitmenintas Bundo archyvas, tarp kurio dokumentų galima atrasti ir 1902 m. Kaune platintų atsišaukimų. Nemažai lituanistinės medžiagos yra ir suskaitmenintame Socialistų darbininkų internacionalo (SDI), kuriam priklausė ir Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP), fonde. Jame yra socialistų revoliucionierių protestas prieš „fašistinę reakciją Lietuvoje“ (1924 m.), LSDP protestas dėl Italijos fašizmo (1925 m.), LSDP užsienio komiteto pranešimai apie Lietuvos vidaus politiką ir ekonominę padėtį, protestai dėl 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo. Gana įdomią dokumentų dalį sudaro Jeronimo Plečkaičio ir jo šalininkų siųsti protestai bei informacija apie perversmą, tautininkų režimą, Tauragės sukilimą, taip pat socialistų revoliucionierių maksimalistų pranešimas apie tai, jog J. Plečkaitis Rygoje veikia be savo partijos žinios ir pritarimo, bei Latvijos politiko, socialdemokrato Paulio Kalninio laiškas SDI vykdomajam sekretoriui Frydrichui Adleriui dėl latvių abejonių J. Plečkaičio veikla ir jos teisėtumu.

Socialdemokratiškos organizacijų tyrėjams gali praversti ir Socialistinio jaunimo internacionalo (SJI) fonde esanti medžiaga – 1931 m. „Žaizdro“ organizacijos protestas dėl lenkų dalyvavimo socialistiniame jaunimo internacionale (protestuota dėl Vilniaus krašto okupacijos), protesto laišakai dėl tautininkų vykdomų represijų prieš socialistinį jaunimą ir darbininkus (1927–1929), 1923–1932 m. „Žiezirbos“ organizacijos susirašinėjimas su Socialistiniu jaunimo internacionalu (jis veikiausiai papildytų Lietuvos centriniame valstybės archyve „Žiezirbos“ organizacijos fonde Nr. 574 saugomus dokumentus), taip pat „Žiezirbos“ organizacijos istorijos aprašymas ir prisistatymas (1923–1924) bei kelios organizacijos fotografijos. Antrojo internacionalo archyve yra medžiagos apie LSDP, Bundo ir bolševikų santykius Lietuvoje, taip pat Lietuvos valstiečių liaudininkų partijos rezoliucija dėl Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo.

² 1910 m. Barselonoje įsteigta anarchosindikalistinė profesinių sąjungų konfederacija, 1934 m. vienijusi daugiau nei 1,5 mln. narių.

³ History of the IISH. Prieiga per internetą: <<http://socialhistory.org/en/about/history-iish>> [žiūrėta 2015 04 24].

⁴ <search.socialhistory.org>.

Informacijos apie darbo judėjimą ir jo padėtį Lietuvoje galima rasti Tarptautinės profesinių sąjungų federacijos (IFTU) archyve, kur saugomi Lietuvos darbininkų ir tarnautojų profesinės sąjungos atsiųsti laišakai apie profesines sąjungas Lietuvoje po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo.

Šiek tiek medžiagos apie Lietuvos įvykius galima rasti Olandijos socialistų revoliucionierių partijos (RSP) archyve, kur pakliuvo Lietuvos socialistų revoliucionierių maksimalistų užsienio sekretoriato atsiųsta informacija apie 1929 m. gegužės 6 d. Kaune įvykdytą pasikėsinimą į ministro pirmininko Augustino Voldemaro gyvybę ir jo pasekmes. Temą papildė ir Pjero Ramuso fonde (*Pierre Ramus Papers*) esantys laišakai (prieinami ir skaitmenine forma) apie už atentatą mirties bausme nubausto Aleksandro Vosylius bausmės įvykdymo 2 metų sukaktį bei planuojamą ta proga išleisti straipsnį apie tautininkų režimą Lietuvoje, opozicinių partijų vangumą ir migraciją iš Lietuvos dėl režimo.

Didžiausią dokumentų, naudingų Lietuvos istorijos tyrimams, masyvą sudaro Martyno Gudelio fondas (*Martin Gudell papers*) bei kituose fonduose esantys su šiuo asmeniu susiję dokumentai. Martynas Gudelis (1906–1993) mokėsi Marijampolės realinėje gimnazijoje, kur įsitraukė į aušrininkų organizacijos veiklą, dalyvavo socialistų revoliucionierių maksimalistų veikloje. Už politinę veiklą stebėtas ir kalintas. 1929 m. gegužės 6 d. drauge su Andriumi Bulota ir Aleksandru Vosyliumi mėgino pasikėsinti į A. Voldemaro gyvybę. Pasikėsinimas nepavyko, po jo M. Gudelis ir A. Bulota pasitraukė iš Lietuvos, o susižeidęs A. Vosylius buvo rastas ir nuteistas mirties bausme. M. Gudelis atsidūrė Ispanijoje, kur iš pradžių dirbo rusų kalbos mokytoju ir vertėju, o vėliau tapo CNT Užsienio propagandos skyriaus vedėju. Jo pareigos buvo ypač svarbios Ispanijos pilietinio karo metais (1936–1939). Po karo persikėlė į JAV, dirbo „Naujienu“ redakcijoje, o 1969–1986 m. buvo šio leidinio redaktoriumi.

Amsterdame atsidūrė M. Gudelio gyvenimo Ispanijoje laikotarpio (1930–1939) dokumentai. M. Gudelis kruopščiai vedė savo perskaitytų knygų katalogus, kur užsirašydavo labiausiai patikusias grožinės ir politinės literatūros citatas bei komentarus apie literatūros kūrinius ar brošiūras. Šeši stori sąsiuviniai gali tapti puikia medžiaga skaitymo istorijos tyrėjams. Taip pat saugomas 1927 m. dar Lietuvoje (veikiausiai kalėjime) M. Gudelio atliktas G. Nestrojevo „Iz Dnevniko Maksimalista“ (1910) vertimas į lietuvių kalbą bei keli rankraščiai ispanų kalba: apie politinę situaciją nacių Vokietijoje, Belgijoje ir Prancūzijoje, Vinco Davainio slapyvardžiu pasirašytas tekstas apie CNT-FAI pastangas išlaisvinti SSRS įkalintus anarchistus⁵.

Tarp M. Gudelio laiškų galima rasti puikų šaltinį – Andriaus Bulotos, kovojusio Ispanijos pilietiniame kare prieš Francisco Franco sukilėlius, laiškus iš Aragono fronto: juose

⁵ Vincas Davainis, *Abramos las carceles. Gestiones de la CNT-FAI para libertar a los anarquistas en la URSS*.

aprašomi ne tik kariniai veiksmai, bet ir kovotojų kasdienybė: nuo mitybos iki trumpų paliubų, per kurias su priešininkais apsieikiama spauda ar žaidžiamas futbolas. Saugomi M. Gudelio draugų ir bendražygių laišakai – Kazio Borutos, Vytauto Kaunecko, Felikso Saltono, Marės Savinskaitės, Broniaus Švedo, Onos Šimaitės ir kitų. Bene didžiausią įspūdį palieka išlikęs M. Gudelio susirašinėjimas su žymiais anarchistais – Emma Goldman⁶ ir Rudolfu Rockeriu. M. Gudelis rašė E. Goldman informuodamas ją apie pilietinio karo veiksmus Ispanijoje, klausdamas patarimų dėl SSRS paramos respublikonams ir kitais susijusiais klausimais. Rudolfro Rockerio fonde (*Rudolph Rocker papers*) atsidūrę keli M. Gudelio 1943–1956 m. laikotarpiu rašyti laišakai, kuriuose atsiliepiama apie naujai pasirodžiusias R. Rockerio knygas ar brošiūras.

Kitas didesnės apimties fondas – teisininko, mokslininko Vlodo Stankos (1884–1968) dokumentai (*Vladimir Benediktovič Stankevič papers*). Jame atsidūrė V. Stankos pabėgėlių stovyklos laikotarpio (DP) Vokietijoje (1946–1948) korespondencija. Didžioji dalis laiškų susijusi su Pabaltijo universiteto įkūrimu ir veikla. Panašu, jog šie dokumentai iki šiol nebuvo žinomi ar naudoti moksliniuose darbuose, skirtuose V. Stankos asmeniui ar pačiam universitetui.

Socialinės istorijos instituto archyve saugomi ir kiti dokumentai, suteikiantys informacijos ir apie naujausiųjų laikų Lietuvos istoriją, kurie papildytų ne tik istorikų, bet ir politologų tyrimus. Tarptautinės laisvųjų profesinių sąjungų konfederacijos (ICFTU) fonde galima rasti laikraščių iškarpų apie Lietuvos ekonominę ir politinę situaciją 1989–1991 m., embargą, 1991 m. sausio 13-osios įvykius. Taip pat čia atsidūrė įvairių šalių profesinių sąjungų ir jų susivienijimų protestai Michailui Gorbačioviui dėl 1991 m. sausio įvykių Lietuvoje. 1992–2001 m. periodo dokumentai atskleidžia konfliktą tarp Lietuvos darbininkų sąjungos ir Lietuvos profesinių sąjungų susivienijimo. Į fondą pateko ir Lietuvos profesinių sąjungų ICFTU atsiųsti pranešimai apie darbo teisės pažeidimus, protestai dėl Pabradės užsieniečių registracijos centro veiklos, informacija apie Ignalinos atominės elektrinės darbininkus ir gresiantį uždarymą, neįgaliųjų socialines garantijas, šalpą Lietuvoje ir kt.

Tarptautinės lesbiečių ir gėjų asociacijos archyve (ILGA) galima rasti dokumentų, iliustruojančių lesbiečių, gėjų, biseksualių ir transseksualių asmenų (LGBT) padėtį ir LGBT organizacijų veiklą Lietuvoje 1992–1997 m.: Lietuvos organizacijų ir ILGA susirašinėjimą, iškarpų iš Lietuvos ir užsienio spaudos apie LGBT asmenų ir judėjimo situaciją, Lietuvoje leistų žurnalų, lankstinukų, plakatų, užsienio organizacijų protestų ir užklausų dėl LGBT asmenų teisių, persekiojimo, kalinimo ir įtariamų nužudymų Lietuvoje.

⁶Dalis laiškų yra M. Gudelio fonde, dalis – Emmos Goldman fonde (pastarieji suskaitmeninti ir prieinami internetu).

Nors IISG archyvas Amsterdame nėra vieta, kurioje dažnai lankomasi atliekant Lietuvos istorijos tyrimus, tačiau čia saugomi dokumentai padėtų papildyti Lietuvos istoriografiją vertingais duomenimis apie lietuvių išeiviją ir DP asmenis, socialdemokratinės organizacijas, socialistų revoliucionierių organizacijas bei asmenis, lietuvių dalyvavimą Ispanijos pilietiniame kare.